

*В.А. Головенько,
канд. політ. наук*

*V.A. Goloven'ko,
Candidate of Polit. Sci.*

ГОТОВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ДО РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КРАЇНІ

Abstract. The author considers the problem of the readiness of youth to the development of a public society as an important condition of the political and economic development of Ukraine, by applying the methodological positions which are based on that the public society is not only an institutional phenomenon, and characterizes the qualitative state of the society on the whole from the viewpoint of its self-organization, degree of the development of democracy, and realization of rights and freedoms of a person as a citizen.

Розбудова громадянського суспільства, активне залучення до цього процесу молодого покоління є одним із найважливіших завдань суспільного розвитку в Україні на її шляху до успішної інтеграції в світову спільноту. В Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, затвердженій Кабінетом Міністрів України в листопаді 2007 р., сказано, що "сприяння розвитку громадянського суспільства є однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової і соціальної держави" [1], а в Указі Президента України від 3 липня 2008 р. "Про проведення у 2009 році в Україні Року молоді" підкреслено, що це здійснюватиметься, в першу чергу, "з метою підвищення ролі молоді в розбудові демократичного громадянського суспільства" [2].

Зважаючи на те, що, з одного боку, проблема розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні є предметом активної дискусії як у наукових колах, так і серед політиків, широкої громадськості, а з іншого боку, що в суспільній думці існують різні точки зору щодо визначення поняття "громадянське суспільство", автор статті на початку хотів би підкреслити, що він виходить з методологічних позицій, які базуються на тому, що громадянське суспільство не є лише інституціональним феноменом поряд з такими суспільними інститутами, як держава, партія, громадська організація [3]. Поняття "громадянське суспільство" дає характеристику якісного стану суспільства в цілому з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання громадянами своїх політичних, громадянських обов'язків, усвідомлення себе як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє своєї країни і світової спільноти в цілому. За громадянського суспільства визначальним чинником трансформаційних

процесів є людський фактор. Адже громадянське суспільство – це, в першу чергу, суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей і спроможностей. За таких суспільних відносин рівноправні громадяни головним чином шляхом взаємодії "третього сектору", незалежних громадських об'єднань та правової держави сприяють суспільному розвитку заради спільного блага. Сфера приватного життя є закритою для будь-якого політичного, владного втручання за винятком лише тих випадків, коли це викликано необхідністю захисту прав членів сім'ї від злочинних дій, насильства з боку інших. Однією з найважливіших складових, "цеглинок" громадянського суспільства є ринкові відносини.

У громадянському суспільстві влада похідна від громадян як його вихідних елементів. Самі громадяни творять такий тип держави, який вони хотіли б мати. Громадянське суспільство твориться як за волею самих громадян, так і є державно організованим суспільством. При цьому не громадяни служать державі, а вона стоїть на службі в нього [4].

Оцінюючи з вищевикладених позицій стан розвитку громадянського суспільства у світовій спільноті, можна стверджувати, що фактично немає у світі країни з остаточно сформованим громадянським суспільством. Але є країни, в яких багато з рис, відповідних цьому ідеалу, практично утвердилися. Що стосується України, то, як вважає автор статті, громадянське суспільство тут ще не сформувалося і його інститути не отримали належного розвитку. Навіть загальний аналіз тих принципів, за якими має будуватися громадянське суспільство, в їх порівнянні із сучасним економічним, політичним і духовним станом країни переконує, що далеко не всі компоненти громадянського суспільства в ній існують. Більше того, недоліки та негаразди демократизації дали привід науковцям, фахівцям прийти до висновку, що Україна потрапила в сумнозвісну "сіру зону" – застійну фазу недорозвинутих демократій [5, с. 39].

Якщо аналізувати історіографію проблеми, то необхідно підкреслити, що розроблення ідеї громадянського суспільства сягає Давньої Греції і Риму. Тією чи іншою мірою цим займалися Аристотель, Цицерон, Платон. У середні віки стосовно цих проблем цікаві погляди виклав італійський політичний мислитель Н. Макіавеллі. У подальшому проблеми громадянського суспільства досліджували: Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, Ж. Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Г. Гегель, А. де Токвіль, К. Маркс, А. Грамші та інші вчені.

Наприкінці XIX і в першій половині XX ст. дискусії щодо відносин особистості і громадянського суспільства вщухли, але в другій половині XX ст. знову актуалізувалося питання про місце держави та особистості щодо громадянського суспільства. З початком процесу демократичної перебудови світового співтовариства в кінці XX ст. загальний інтерес до проблематики громадянського суспільства ще більше зріс. Його наукове дослідження проводиться у невід'ємному зв'язку з проблематикою правової держави. Західні й вітчизняні політологи знайшли принципово нові підходи до аналізу суспільних явищ, внаслідок чого політико-правова теорія збагатилася

новими положеннями. Серед тих, хто в цей час активно займався та займається дослідженням проблем розвитку громадянського суспільства, можна виділити американських вчених Р. Нозіка, Т. Карозерса, Р. Патнема, Дж. Александера, Дж. Коена, Е. Арата, англійських дослідників Дж. Кіна, Е. Гелнера, німецьких вчених Ю. Габермаса, В. Реєзе-Шефера, В. Деттлінга, чехів Я. Тесаржа та В. Гавела, словацького вченого Р. Рошко, російських дослідників С. Перегудова, В. Хороса, В. Вітюка.

Вітчизняні дослідники почали активно цікавитися цією темою ще з середини 90-х рр. минулого століття, а після подій "помаранчевої революції" напрям громадянського суспільства взагалі став ледь не пріоритетним в українській політології та соціології. Серед останніх вагомих досліджень можна назвати здобутки таких авторів, як М. Михальченко, А. Колодій, І. Кресіна, С. Рябов, В. Барков, В. Бабкін, В. Бебик, В. Бортніков, А. Кудряченко, Ф. Рудич, М. Лациба, О. Вінніков, В. Селіванов, А. Сіленко, Г. Щедрова та ін.

Проте, як було уже сказано вище, хоча тема громадянського суспільства й стала однією з провідних у наукових пошуках, сучасні науковці у визначенні цих понять так і не прийшли до спільної точки зору. Мало ще зробили вітчизняні дослідники й у вивченні проблем участі молоді в розбудові громадянського суспільства, хоча певні напрацювання у цій сфері уже є, зокрема, це стосується досліджень Державного інституту розвитку сім'ї та молоді та Українського інституту соціальних досліджень ім. Олександра Яременка, у першу чергу тих матеріалів, які вкладені у Щорічних доповідях Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України [6]. Певний аналіз щодо молодіжного сегменту в громадянському суспільстві міститься в роботах науковців Інституту соціології НАН України. Зокрема, найбільше матеріалів подано у книзі "Молодь в Україні. Дослідження молодіжного сектору: проблеми та перспективи", яка була видана за підсумками дослідження "Створення безпечного середовища для молоді України", проведеного Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України в травні 2005 р. [7].

Зважаючи на те, що в нинішніх умовах без становлення громадянського суспільства неможливо уявити демократичний поступ у будь-якій сучасній країні, в тому числі, звичайно ж, і в Україні, стає зрозумілою важливість, окрім розбудови необхідних інститутів громадянського суспільства, ще й формування в суспільній свідомості переконаності в необхідності створення такого суспільного ладу, виховання в громадян почуття відповідальності за свою країну, готовності взяти активну участь у побудові громадянського суспільства. Ситуація, яка нині склалася в країні, показує, що держава, політичні партії, громадськість у цілому мають докласти максимум зусиль для спрямування суспільної свідомості в русло необхідності розбудови громадянського суспільства. Роботу необхідно проводити, звичайно ж, з усіма верствами населення. Проте найбільшої уваги заслуговує молоде покоління, від якого значною мірою залежить як сучасне, так і майбутнє країни.

Як свідчать матеріали соціологічних досліджень, зокрема, соціальний моніторинг українського суспільства, який реалізує Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка спільно з Центром "Соціальний моніторинг" (да-

лі – моніторинг УІСД/ЦСМ)*, у цій сфері в молодіжному середовищі нині панують досить таки тривожні настрої.

Стосовно політичної активності, політичних настроїв молоді, то перше, на що необхідно звернути увагу, це те, що, незважаючи на певне скорочення інтересу до політичного життя (якщо в грудні 2005 р. 13% 18–35-річних респондентів взагалі не цікавилися політикою, то в грудні 2007 р. – 21%), молоді люди все ж залишаються досить політизованими: кожний десятий з них (9%) постійно стежить за політичним життям в Україні, а кожний третій (34%) стежить за головними подіями в політичному житті, другорядні ж залишаються поза його увагою.

Однак, молодь все ж менше заполітизована, ніж люди старшого віку: якщо серед молодих людей віком 18–35 років постійно стежать за політичним життям країни 9%, то серед респондентів віком 36–59 років – 19%, а серед тих, кому 60 і більше років, – 37%. Значні відмінності існують навіть серед різних вікових груп самої молоді. Це, зокрема, підтверджують дані соціологічного опитування "Молодь України: травень–червень 2006 р."** (див. табл. 1). Як видно з таблиці, серед 14–17-річних удвічі порівняно з 29–35-річними більше тих, хто взагалі не цікавиться політикою – 44 і 21%.

Таблиця 1

Розподіл відповідей різних вікових груп молоді на запитання: "Якою мірою Ви цікавитесь політичними процесами, що відбуваються в Україні?", %

	Вікові групи:		
	14–17 років	18–28 років	29–35 років
Постійно стежу за політичним життям в Україні	6	11	14
Стежу за головними подіями в політичному житті, другорядні ж залишаються поза моєю увагою	23	34	39
Інтерес до політичного життя виявляється у мене дуже рідко	23	28	26
Взагалі не цікавлюся політикою	44	26	21
Важко відповісти	3	1	1

За матеріалами соціологічного опитування "Молодь України: травень–червень 2006 р."

* Для підготовки статті було використано низку досліджень у межах моніторингу УІСД/ЦСМ, зокрема, результати таких національних репрезентативних опитувань дорослого населення України:

- опитування, що проводилося 7–17 грудня 2007 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві методом індивідуального інтерв'ю ("віч-на-віч") за місцем проживання респондента, і в ході якого було вивчено соціально-політичні настрої 2109 респондентів, у тому числі 726 молодих людей віком від 18 до 35 років;

- опитування, проведеного таким же методом у грудні 2006 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві, під час якого було вивчено соціально-політичні настрої 2277 респондентів, у тому числі 760 молодих людей віком від 18 до 35 років;

- опитування, яке проводилося в грудні 2005 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві, в ході якого було вивчено соціально-політичні настрої 2090 респондентів, у тому числі 684 молодих людей віком від 18 до 35 років;

- опитування "Інноваційний потенціал українського суспільства: вересень 2006 р.", яке проводилося УІСД ім. О. Яременка спільно з ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" в усіх областях України, АР Крим та м. Києві, в ході якого було вивчено соціально-політичні настрої 2143 респондентів, у тому числі 814 молодих людей віком від 18 до 35 років.

** Опитування проводилося Державним інститутом проблем сім'ї та молоді спільно з Аналітичним центром "Соціоконсалтинг" 30 травня–23 червня 2006 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві методом індивідуального інтерв'ю ("віч-на-віч") за місцем проживання респондента і в ході дослідження було вивчено соціально-політичні настрої 1503 респондентів віком від 14 до 35 років.

Подібні тенденції спостерігаються і в інших країнах світу, зокрема в країнах Європейського Союзу. Так, за даними опитування "Молодь бере слово", яке проводилося в межах соціологічного дослідження Eurobarometer у травні–червні 2005 р. в 25 країнах ЄС, якщо серед всіх опитаних частка тих, хто відповів, що він цікавиться тим, як проходять політичні події в країні, становила 67%, то серед 20–24-річних таких було 61%, а серед 15–19-річних – 48% [8].

З іншого боку, необхідно підкреслити, що в європейській молоді інтерес до політики не менший, а навіть дещо вищий, ніж в українських юнаків і дівчат: якщо в країнах ЄС політичними подіями цікавляться 55% 15–24-річних респондентів, то серед української молоді, за даними опитування "Молодь України: травень–червень 2006 р.", сума відповідей "Постійно стежу за політичним життям в Україні" та "Стежу за головними подіями в політичному житті, другорядні ж залишаються поза мою увагою" серед 14–17-річних становила 29%, а серед 18–28-річних – 45%.

Рівень інтересу до політики значною мірою залежить від освітнього рівня молодих людей: якщо серед молодих респондентів, які мають початкову або базову середню освіту, 43% взагалі не цікавляться політикою, то серед тих, хто має повну загальну середню освіту, таких – 28%, а серед тих, хто має повну вищу освіту, таких уже лише 15%. Більший інтерес до політичних процесів виявляє молодь Західного регіону: якщо тут 53% молодих людей постійно стежать за політичним життям чи стежать за головними його подіями, то в Південному регіоні ця цифра становить 39%, а в Східному – 38%. Якщо серед хлопців та молодих чоловіків рівень інтересу до політики становить 50%, то серед дівчат та молодих жінок – 38%.

Серед молоді зберігається стійке розмежування прихильників різних ідейно-політичних течій: останнім часом, після "помаранчевої" революції, стали переважати ті, хто сповідує політичний напрям, що поєднує ідеї ринкової економіки і об'єднання України з Росією, та ті, хто має національно-демократичні переконання, – кожна з цих груп у межах 15–20%, третина респондентів постійно відповідають, що вони або не орієнтуються в політичних течіях, або жодний з ідейно-політичних напрямів не відповідає їхнім переконанням, або їм важко відповісти.

Необхідно підкреслити, що молодь за своїми політичними переконаннями не дуже відрізняється від представників інших вікових категорій. Виняток становлять лише прибічники комуністичної ідеології: якщо серед молодих людей віком 18–35 років їх наприкінці 2007 р. було близько 1%, то серед 36–59-річних 4%, а серед тих, кому 60 і більше років, – 18%. Проте значні відмінності в ідейно-політичних переконаннях молоді існує в залежності від регіону проживання (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кількість прибічників певних ідейно-політичних напрямів серед респондентів віком 18–35 років залежно від регіону проживання, %, грудень 2007 р.

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	АР Крим	м. Київ
"Зелений"	7	5	11	7	9	1	7
Національно-демократичний	39	21	26	8	4	6	42
Соціал-демократичний	3	7	8	9	9	6	15
Політичний напрямок, що поєднує ідеї ринкової економіки і об'єднання України з Росією	1	7	3	20	35	75	3

За матеріалами моніторингу УІСД/ЦСМ.

Важливим показником рівня розвитку громадянської активності, готовності до соціальних перетворень у суспільстві є те, наскільки населення пишається своєю країною, своєю Батьківщиною. Як свідчить моніторинг УІСД/ЦСМ, в Україні зростає кількість тих, хто пишається тим, що є її громадянином: якщо у 1996 р. таких було 61%, то у 2006 р. – уже 69%. Разом з тим, ми поки що відстаємо за цим показником як від країн Європейського Союзу в цілому (восени 2005 р., за даними соціологічного опитування "Eurobarometer-64", там гордилися своїми країнами 87% опитаних), так і окремих країн Європи зокрема – у Фінляндії цим гордилися 97% респондентів, у Словенії, на Мальті, в Греції – 96%, у Польщі – 95% [9, с. 124]. Не може не насторожувати й той факт, що в Україні з року в рік скорочується частка тих, хто готовий воювати за свою країну у разі війни: якщо у 1996 р. серед опитаних таких було 59%, то в 1999 р. – 55%, а в 2006 р. – 51%.

Що стосується молоді, то вона за цими показниками виглядає дещо краще порівняно зі старшим поколінням: якщо в 1996 р. серед 18–28-річних 55% пишалися тим, що є громадянами України, то в 2002 р. – 67%, а в 2006 р. – 71%; якщо в 1996 р. 44% були готові у разі необхідності захищати Батьківщину зі зброєю в руках, то в 2002 р. – 66%, а в 2006 р. – 58%. Останній показник впродовж останніх років хоча і є трохи вищим, ніж у старшого покоління, але він все ж скорочується.

Як свідчать соціологічні дослідження, зокрема проведене в межах моніторингу УІСД/ЦСМ у вересні 2006 р., лише кожна четверта молода людина (28%) схвалює політичний та економічний курс, який вибрала для себе сучасна українська держава. При цьому частка тих, хто його підтримує, з віком скорочується: якщо серед 18–24-річних вона становить 31%, то серед 29–35-річних – лише 25%. Хоча молодь трохи й оптимістичніша порівняно зі старшим поколінням в оцінках української держави, але лише кожний п'ятий 18–35-річний респондент висловлює припущення, що конституційний вислів "Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою" відповідає дійсності (серед тих, кому 50 і більше років, так вважають 17% опитаних)*.

* Червнев 2007 р. опитування у межах моніторингу УІСД/ЦСМ, що проводилося в усіх областях України, АР Крим та м. Києві методом індивідуального інтерв'ю ("віч-на-віч") за місцем проживання респондента, в ході якого було вивчено соціально-політичні настрої 1981 респондента, у тому числі 669 молодих людей віком від 18 до 35 років.

Оцінюючи різні типи політичних систем, які підходять Україні, респонденти віддають перевагу демократичній політичній системі: за даними соціологічного опитування "Цінності – грудень 2006 р.", демократію як найбільш бажаний тип державного устрою для України сприймали 83% серед усіх опитаних віком старших за 18 років, при цьому на Заході країни таких було 90%, а на Сході – 80%, на Півночі – 75%. За віковими характеристиками великих відхилень не спостерігалось: "скоріше, доброю" та "дуже доброю" таку політичну систему вважали 86% серед 18–28-річних та 18–35-річних, 83% – серед 36–49-річних, 82% – серед старших за 50 років*.

З іншого боку, не може не тривожити той факт, що, як свідчить моніторинг УІСД/ЦСМ, у країні з року в рік зростає кількість тих, хто добре ставиться до політичної системи, де керує сильний лідер, якого не обмежує ні парламент, ні вибори: в жовтні 1996 р. серед усіх опитаних таких було 39%, у грудні 1999 р. – 48%, а в грудні 2006 р. – 63%. При цьому за віком не існує великої відмінності у настроях респондентів: цю ідею підтримують 63% тих, кому до 35 років, та 62% тих, кому за 50 років. У 1996 р. 9%, в 1999 р. – 11%, а в 2006 р. – 18% опитаних взагалі віддавали перевагу правлінню військових (серед 18–28-річних такі становили 18%, а серед 18–35-річних – 17%).

Одним із найважливіших показників демократичності держави, стану розвитку громадянського суспільства є ставлення населення до інститутів влади. Цей показник є важливим тому, що він засвідчує ефективність демократичних механізмів добору еліт та виборних інститутів влади. Аналізуючи результати моніторингу УІСД/ЦСМ, можна відзначити стабільно й критично низький рівень довіри громадян України до політично-адміністративної сфери держави – владних інститутів, політичних партій, органів правопорядку, профспілок.

Серед основних суспільних інститутів, органів влади у молодих людей, як і в населення в цілому, найбільшою довірою продовжують користуватися засоби масової інформації, Збройні сили України. Разом з тим, не може не турбувати той факт, що, по-перше, у всіх випадках у молоді порівняно зі старшим поколінням рівень довіри нижчий, а рівень недовіри вищий, і, по-друге, всім інститутам, за винятком Збройних сил України та засобів масової інформації, молоді люди не довіряють набагато більше, ніж довіряють. При цьому, наприклад, тих, хто не довіряє політичним партіям, у 5,4 разу більше, ніж тих, хто їм довіряє, судовим органам та міліції – у 2,2 разу.

Молодь, як і населення в цілому, досить негативно оцінює діяльність вищих органів державної влади – Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України. За даними моніторингу УІСД/ЦСМ, найгірше у грудні 2007 р. було оцінено діяльність Верховної Ради України – їй висловили довіру лише 20%

* Опитування "Ціннісні орієнтації населення – 2006" як складова проекту "Світове дослідження цінностей" (World Values survey, керівник – Р. Інглгарт, керівник в Україні – О. Балакірева) проводилося в усіх областях України, АР Крим та м. Києві у 124 населених пунктах (64 містах та 60 селах) методом індивідуального інтер'ю ("віч-на-віч") за місцем проживання респондента, в ході якого було вивчено соціально-політичні настрої 2032 респондентів, у тому числі 691 молоді людини віком від 18 до 35 років.

молодих респондентів. Найбільшу довіру отримав Президент України, проте і йому не довіряє майже у два рази більше опитаних, ніж довіряє, – відповідно 62 і 32%. Порівняно з 2006 р. великих змін не відбулося: тоді Президентові довіряло 34% молоді, зараз – 32%, Кабінетові Міністрів – як тоді, так і зараз по 28% і Верховній Раді відповідно – 21 і 20%.

Негативна оцінка молоддю органів влади значною мірою визначається тим, що молоді люди дуже слабо відчують підтримку держави у вирішенні їхніх основних проблем. Про це, зокрема, свідчать дані опитувань "Молодь України: травень – червень 2006 р." та "Молодь України: червень 2007 р." (див. табл. 3).

Таблиця 3

Позитивні відповіді молодих людей віком 14-35 років на запитання "Чи відчуваєте Ви підтримку влади у вирішенні таких проблем молоді?", %

	Центральна влада		Місцева влада	
	2006	2007	2006	2007
Відпочинок	8	12	14	17
Зайнятість	12	14	13	14
Освіта	23	28	16	25
Професійна підготовка	17	18	11	17
Проблеми молоді сім'ї	12	17	7	14
Житло	6	6	4	6
Здоров'я	8	11	8	11
Підприємництво	7	7	6	7

За матеріалами опитувань "Молодь України: травень – червень 2006 р." та "Молодь України: червень 2007 р.", проведених Державним інститутом проблем сім'ї та молоді.

За даними дослідження "Створення безпечного середовища для молоді України", лише 7% респондентів віком 15–23 років назвали державну молодіжну політику, яка зараз здійснюється в країні, ефективною, ще 27% вважають її, скоріше, ефективною, тоді як 21% респондентів назвали її неефективною, а 28% – скоріше неефективною*.

Хоча більшість населення вважає, що в Україні існує право на свободу думки і слова, значна частина респондентів водночас переконані, що державні органи влади є недоступними для отримання інформації, необхідної для реалізації громадянських прав, – за даними моніторингу УІСД/ЦСМ, у вересні 2006 р. так зазначили 66% серед усіх опитаних (серед респондентів віком 18–35 років стільки ж – 66%). Нині лише 6% громадян (серед респондентів віком 18–35 років – 5%) вважають, що державні органи влади цілком доступні для того, щоб до них можна було звернутися будь-коли і отримати всю необхідну інформацію, а ще 27% (серед респондентів віком 18–35 років – 29%) переконані в тому, що ці органи, скоріше, доступні, ніж недоступні.

* Дослідження проведено Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України в травні 2005 р. за комбінованою, багатоступеневою, квотною за типом населеного пункту та статтю вибіркою, стратифікованою за регіональною ознакою, опитано 1802 респонденти віком від 15 до 23 років у 7 областях України.

Важливим показником розвитку громадянського суспільства є стан виборчої системи. Як засвідчують матеріали моніторингу УІСД/ЦСМ, в Україні вона не користується великою повагою у населення. Лише кожний п'ятий респондент (19%) в липні 2007 р. був впевнений, що в Україні вибори є реальним механізмом впливу громадян на владу. Серед молоді віком від 18 до 35 років цей показник майже такий самий – 18%.

Переважає більшість молоді, як і населення в цілому, переконана, що політичні лідери віддалені від народу і байдужі до його проблем (про це у вересні 2006 р. заявило 82% опитаних як серед респондентів віком 18–35 років, так і серед усіх опитаних в цілому), що більшість державних чиновників, депутатів та інших людей "при владі" цікавлять лише питання власного збагачення та влаштування (серед 18–35-річних так вважають 86%, а серед всього населення – 84%).

Хоча впродовж останніх років серед молоді, як і населення в цілому, зросла кількість тих громадян, які вважають, що вони незалежні у виборі і самі визначають свій життєвий шлях, проте все ще значна частина населення країни відчуває себе такими, які ніяк не впливають на те, що з ними відбувається.

З одного боку, це пояснюється тим, що хоча більшість населення й переконана в тому, що кожний громадянин повинен відчувати відповідальність за майбутнє своєї країни (це підтримує 74% опитаних серед населення в цілому та 75% серед респондентів віком 18–35 років), проте лише 51% опитаних (серед молоді – 57%) заявляють, що відчувають себе відповідальними за майбутнє України*.

З іншого боку, значна частина молоді, як і населення в цілому, переконана в тому, що в Україні немає конкретних механізмів, які дозволяли б рядовим громадянам впливати на прийняття конкретних державних рішень, а ті механізми, які існують, на практиці не діють. Про це, зокрема, свідчать матеріали червневого 2007 р. опитування у межах моніторингу УІСД/ЦСМ (див. табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів різних вікових груп на запитання щодо існування в Україні конкретних механізмів, які дозволяють рядовим громадянам впливати на прийняття конкретних державних рішень?*, %

	Вікові групи:			Всього по масиву
	18–35 років	36–50 років	51 і більше років	
Так, механізми існують та діють на практиці	7	7	5	6
Формально механізми впливу існують, але на практиці не діють	42	42	42	42
Насправді громадяни ніяк не можуть вплинути на прийняття державних рішень	39	40	41	40
Важко відповісти	12	11	12	12

За матеріалами червневого 2007 р. опитування у межах моніторингу УІСД/ЦСМ.

* Моніторинг УІСД/ЦСМ: вересень 2006 р.

Переважає більшість молодих громадян України практично позбавлена можливості впливати на рішення органів влади, особливо місцевих рад: відповідаючи на запитання "Чи брали Ви участь упродовж останнього року в громадському обговоренні важливих питань місцевої громади (референдуми, громадські слухання, збори, мітинги, засідання відповідного громадського комітету, складання петицій, звернень до органів влади, страйки, пікетування тощо)?", лише кожний п'ятий респондент (18%) дав ствердну відповідь (серед населення в цілому таких було 21%). При цьому, цей показник зростає зі збільшенням віку опитаних: серед 18–24-річних він становить 14%, серед 29–35-річних – 19%, а серед 36–50-річних – 24%.

Більшість молодих людей не знають, як вони мають діяти, щоб вирішувати важливі соціальні проблеми: 3/4 (78%) молоді (це стільки ж, як і серед населення в цілому) не знають, як треба діяти, щоб впливати на вирішення гострих питань у своєму населеному пункті, 4/5 (84%) молодих людей (серед населення в цілому – 83%) не знають, як впливати на діяльність місцевих органів влади, 9/10 (93%) молодих респондентів (серед усіх опитаних – 91%) не знають, як можна впливати на вирішення питань державної політики*.

За даними дослідження "Створення безпечного середовища для молоді України", лише 6% 15–23-річних респондентів переконані, що вся сучасна молодь обізнана з правами та свободами людини, ще 33% вважають, що більшість молоді обізнана з цими правами, тоді як 48% відповіли, що лише невеликий відсоток молоді обізнаний з ними, а кожний десятий з опитаних (11%) впевнений, що сучасна молодь взагалі не обізнана з правами та свободами. З іншого боку, 64% респондентів упевнені, що молодь досить часто ігнорує чинні закони, а 12% опитаних вважає, що молоді люди роблять це постійно [7, с. 93, 97].

Громадянське суспільство неможливе без існування розгалуженої мережі громадських організацій, які здатні активно впливати на формування і реалізацію державної політики, в цілому на суспільний розвиток. Громадські організації, які, охоплюючи свою діяльність різні сфери і рівні суспільного життя, краще розуміють сутність і специфіку відповідних соціальних проблем та шляхи їх подолання, є універсальним посередником між громадянами та державою. Присутність громадських організацій в житті суспільства є одним з показників демократичності самої держави. На сьогодні одним із індикаторів, за яким оцінюється розвиток громадянського суспільства в країні, є залучення громадян до діяльності громадських об'єднань, до "третього сектору".

Аналізуючи розвиток "третього сектору", його вплив на становлення громадянського суспільства в Україні, перше, що необхідно відзначити, це те, що населення досить високо оцінює важливість участі у діяльності громадських об'єднань: за даними моніторингу УІСД/ЦСМ, цю функцію у 2002–2006 рр. як важливу оцінювали 53–67% опитаних (у вересні 2006 р. серед молоді віком 18–35 років так вважали 68% респондентів). Ще вище був оцінений контроль з боку недержавних громадських організацій за діяльністю органів влади: його важливість підкреслюють 72–79% опитаних (серед молоді – 78%).

* Моніторинг УІСД/ЦСМ: вересень 2006 р.

Останнім часом в Україні процес формування та державної реєстрації громадських об'єднань значно активізувався. Так, за даними Держкомстату України, на початок 2008 р. було легалізовано 2819 громадських об'єднань з міжнародним та всеукраїнським статусом: це у 2,7 разу більше порівняно з 1997 р. і в 2,1 разу порівняно з 2001 р. (див. табл. 5).

Таблиця 5

Кількість легалізованих міжнародних та всеукраїнських об'єднань громадян та зареєстрованих релігійних організацій в Україні, за станом на 1 січня кожного року (за даними Держкомстату України)

	1996	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Всього об'єднань громадян	840	1376	1631	1839	1978	2173	2384	2595	2819
З них:									
політичні партії	38	109	125	125	96	104	125	137	141
громадські організації	802	1267	1506	1714	1882	2069	2259	2458	2678
Спілки об'єднань громадян	14	56	64	70	76	89	100	104	115
Релігійні організації	17045	24311	25942	27446	28740	29699	30507	31227	32018

За даними Держкомстату України.

Крім того нині діє ще 115 спілок об'єднань громадян, 941 благодійна організація (об'єднання, фонди тощо), 127 профспілкових організацій [10, с. 19]. Загальна ж кількість об'єднань громадян, включаючи місцеві осередки всіх рівнів, нині становить 275,7 тис. (збільшення порівняно з 2006 р. на 4,5%) [11, с. 8]. Окрім того, в країні діють ще понад 32 тис. різноманітних релігійних організацій [10, с. 19]. В Україні активно розвивається така форма організацій громадянського суспільства, як аналітичні центри ("think tanks", "мозкові центри", "фабрики думки"). На початок 2007 р. база даних Інституту зовнішньополітичних досліджень (Філадельфія, США) містила 5080 "think tanks" у 196 країнах світу, в т.ч. – Україна представлена 43 неурядовими аналітичними центрами [12, с. 188].

Незважаючи на таке зростання громадських об'єднань, необхідно відзначити, що їх кількість все ще залишається досить низькою. Не будемо порівнювати Україну з країнами з високорозвиненими громадянськими суспільствами. Візьмем, наприклад, Естонію: тут нині на 1,3 млн. населення діє 25 тис. громадських організацій, включаючи місцеві осередки [12, с. 24], тоді як в Україні з 46,5 млн. населення зареєстровано 64,0 тис. таких організацій [11, с. 13].

Говорячи про статистичні характеристики "третього сектору" України, необхідно враховувати й те, що, за вдалою оцінкою американських дослідників Ф. Мішлівеця та Д. Єнсена, у нас, як і в деяких інших посткомуністичних країнах, лише демонструється "статистично міцне громадянське суспільство". На жаль, статистика не завжди відображає реальний стан справ. Так, за підсумками 2007 р. перед орга-

нам статистики про результати своєї діяльності відзвітували 16 722 центральні органи громадських організацій з різним статусом, що становить лише 38,6% від загального числа центральних органів громадських організацій, зареєстрованих органами юстиції. Інші ж не були знайдені за реєстраційними адресами і додаткові відомості про їх місце знаходження не відомі. Отож, їх, напевно, можна вважати "паперовими", тобто формально зареєстрованими, але не такими, які діють реально. При цьому необхідно підкреслити, що впродовж останніх років ці показники навіть погіршуються: якщо за підсумками 2004 р. відзвітували 42,8% організацій, то за підсумками 2006 р. – 39,2%, а 2007 р. – 38,6% [11, с. 8; 13, с. 9; 14, с. 8].

Найвищою формою суспільно-політичної активності є членство в політичних партіях. Політичні партії великою мірою визначають характер і спрямування політичного процесу, його стабільність і цивілізованість, стратегію і тактику боротьби за владу. Політичні партії є важливим елементом інституціональної бази громадянського суспільства, оскільки вони є добровільними об'єднаннями громадян і спричиняють проведення конкурентних виборів. Представницька демократія без партій неможлива. Разом з тим, необхідно враховувати, що в Україні ставлення населення до партій неоднозначне.

З одного боку, кількість зареєстрованих політичних партій зростає. На початок 2008 р. в країні діяла 141 зареєстрована політична партія. Зростає і частка населення, задіяного у їх роботі. Як свідчить моніторинг УІСД/ЦСМ, якщо ще зовсім недавно лише 1–2% молодих людей заявляли, що вони є членами певних політичних партій, то, за даними вересневого 2006 р. опитування, вже 7% 18–24-річних та по 9% серед 25–28-річних і 29–35-річних заявили, що вони беруть участь у діяльності партій (членство в організації не обов'язкове).

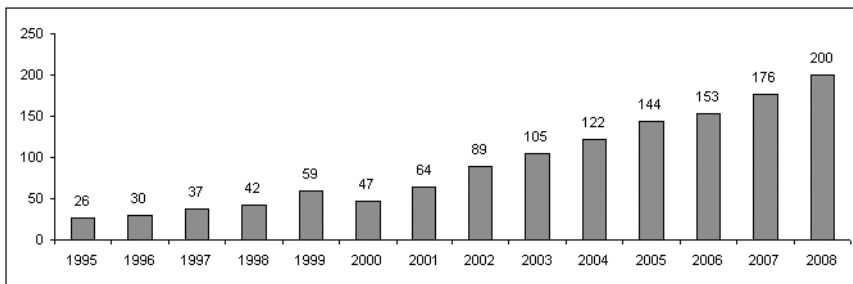
З іншого боку, політичні партії не користуються великим авторитетом у громадян України. Хоча впродовж останнього часу рівень довіри до них значно й зріс (з 10% у 2000 р. до 22% у червні 2007 р.), проте залишається одним з найнижчих серед усіх основних суспільних інститутів. При цьому, серед усіх вікових груп партіям найменше довіряє молодь: так, за даними грудневого 2007 р. опитування моніторингу УІСД/ЦСМ, якщо серед тих, кому 60 років і більше, рівень довіри становив 38%, серед 36–59-річних – 35%, то серед 18–35-річної молоді – лише 15%.

Як було сказано вище, нині в Україні легалізовано 64,0 тис. громадських організацій (включаючи місцеві осередки). Порівняно з початком 2005 р. їх кількість зросла на 14 016, або на 21,9% [14, с. 13]. Що стосується участі молоді в роботі громадських об'єднань, то, незважаючи на те, що молоді люди, як і населення в цілому, досить високо оцінюють роль цих структур у суспільному житті, проте лише 12% 18–35-літніх респондентів заявляють нині, що вони беруть участь в їх діяльності (членство в організації не обов'язкове). Серед 36–50-річних таких 13%, а серед тих, кому понад п'ятдесят років – 12%*.

Необхідно відзначити, що робота з дітьми та молоддю нині загалом є головним напрямом діяльності громадських організацій України. Так, за даними Творчого центру Каунтерпарт, про це у 2006 р. заявили 45% об'єднань [15, с. 8].

* Моніторинг УІСД/ЦСМ: вересень 2006 р.

Незважаючи на те, що впродовж останніх років частка молодіжних та дитячих організацій серед загалу громадських організацій дещо й скоротилася (за даними Держкомстату України, якщо на початку 2005 р. вона становила 13,5%, то на початку 2008 р. – 12,9%), проте залишається значною [14, с. 8]. З кожним роком зростає кількість всеукраїнських та міжнародних молодіжних і дитячих організацій (див. рис. 1).

Рис. 1. Кількість міжнародних та всеукраїнських громадських молодіжних і дитячих організацій, зареєстрованих відповідно до чинного законодавства, за станом на 1 січня кожного року (за даними Держкомстату України)

Поглиблюється процес становлення структур молодіжного руху на місцевому рівні: впродовж 2001–2007 рр. кількість легалізованих молодіжних і дитячих об'єднань у цілому по країні зросла у 2,3 разу – з 3540 до 8071, а в Одеській області – в 3,7 разу, в Харківській та Миколаївській – у 3,2 разу, у Херсонській – 3,1 разу, у Київській – в 3 рази (див. табл. 6) [11, с. 22, 24].

Таблиця 6
Кількість легалізованих молодіжних і дитячих організацій в Україні за станом на 1 січня кожного року

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Україна	3540	4539	5286	6014	6593	7221	7675	8071
АР Крим	206	234	265	289	315	357	374	383
Вінницька	82	98	126	150	170	187	197	216
Волинська	86	91	122	151	165	187	201	222
Дніпропетровська	227	300	342	387	420	445	432	449
Донецька	409	494	572	623	690	725	755	772
Житомирська	147	197	229	261	281	298	299	322
Закарпатська	137	161	186	199	209	225	218	228
Запорізька	144	201	234	260	278	297	315	326
Івано-Франківська	125	127	147	166	183	215	236	248
Київська	97	118	142	175	210	233	254	288
Кіровоградська	100	141	162	197	211	227	238	243
Луганська	118	168	217	254	286	321	340	337

Закінч. табл. 6

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Львівська	259	318	329	356	375	409	444	472
Миколаївська	81	114	140	180	210	226	243	262
Одеська	85	128	142	164	189	272	294	315
Полтавська	83	129	148	160	169	194	202	217
Рівненська	98	119	149	199	221	238	259	272
Сумська	89	119	127	140	162	200	233	253
Тернопільська	89	91	105	126	135	145	163	169
Харківська	138	252	281	314	357	405	429	446
Херсонська	74	105	141	163	180	194	222	230
Хмельницька	73	85	107	127	144	153	180	195
Черкаська	80	128	157	175	195	208	216	232
Чернівецька	70	96	99	109	117	122	123	130
Чернігівська	137	150	197	215	216	231	260	265
м. Київ	262	311	350	386	413	412	450	476
м. Севастополь	44	56	70	86	89	97	102	103

*Підраховано автором за даними Держкомстату України.

Молодь, як і населення в цілому, виявляє досить високу довіру громадським молодіжним об'єднанням. Так, за даними моніторингу УІСД/ЦСМ, серед респондентів віком від 18 до 28 років кількість тих, хто довіряє молодіжним організаціям, навіть більша порівняно з тими, хто довіряє, наприклад, Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, політичним партіям.

Попри кількісне зростання молодіжних та дитячих громадських організацій, чисельність дітей та молоді, які є їх членами, залишається досить низькою – 2–3% від загальної кількості молоді. Це, зокрема, підтверджують результати соціологічних досліджень, що проводяться з 1992 р. Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень ім. Олександра Яременка та Центром "Соціальний моніторинг" (у 1993–1995 рр. вимірялася молодь віком 15–28 років, а з 1999 р. – 14–28 років): у травні 1993 р. 3% молодих людей зазначили, що вони є членами громадських молодіжних організацій, у червні 1994 р. – 1%, у жовтні 1995 р. – 5%, у вересні 1999 р. – 3%, у травні 2000 р. – 2%, у вересні 2001 р. – 3%. Така ж тенденція збереглася й у 2004 р. За результатами опитування молоді у червні 2004 р., тільки 1% сільської молоді і 3% міської молоді заявили, що вони є членами громадських молодіжних організацій.

Як показало дослідження, проведене Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді в травні-червні 2006 р., ситуація не помінялася й нині: лише 1,3% молодих людей віком 14–35 років відповіли, що вони є членом однієї з молодіжних організацій. При цьому, молоді віком 14–28 років виявилось ще менше – 0,9%. Це характерно як для України в цілому, так і для окремих регіонів зокрема.

З одного боку, необхідно підкреслити, що такий стан справ нині характерний для більшості країн, які були республіками колишнього СРСР. Наприклад, дослідники мо-

лодіжного руху Росії також стверджують, що лише 4% молодих росіян є членами молодіжних організацій. Проте, з іншого боку, це не йде ні в які порівняння з попередником нинішнього молодіжного руху – комсомолом, який у кращі свої часи охоплював близько 70% молоді (навіть перед розвалом у липні 1991 р. ЛКСМУ (МДС) налічував 3416 тис. членів), а також з показниками країн Заходу – наприклад, у Франції в 1999 р. 38% молоді віком від 18 до 29 років були членами громадських організацій [16, с. 214].

І все ж таки молодіжний та дитячий рух країни продовжує розвиватися. Розширення міжнародних контактів України з іншими країнами сприяє збільшенню кількості організацій, що спрямовують свою діяльність на розвиток міжнародного молодіжного співробітництва: якщо у 2000 р. 4 громадські молодіжні і дитячі об'єднання мали статус міжнародних, то на початок 2008 р. – уже 17 [10, с. 19].

Проте, більшою мірою спостерігається процес регіоналізації молодіжного руху. Дуже часто на місцях громадські молодіжні та дитячі об'єднання більше представлені регіональними, місцевими структурами, ніж всеукраїнськими. Так, якщо на початок 2005 р. із 6593 місцевих організацій 4186, або 63,5%, були саме такими, то на початок 2008 р. 5279 з 8071, або 65,4%, були місцевими організаціями [14, с. 8; 11, с.8].

Такий процес у цілому є позитивним явищем, оскільки сприяє відповідному спрямуванню соціальної політики, наближує молодіжні і дитячі громадські об'єднання до особистості, а також відповідає загальноосвітнім тенденціям: наприклад, у Данії – 86%, Німеччині, Великій Британії, Бельгії – 60% членів молодіжних організацій працюють саме в таких структурах [16, с. 215].

Однак масштаби поширення громадських молодіжних і дитячих об'єднань у різних регіонах неодинакові. Наприклад, якщо в Донецькій області за станом на 1.01.2008 р., за даними Держкомстату України, діяло 772 дитячі та молодіжні організації, у м. Києві – 476, у Львівській області – 472, у Дніпропетровській області – 449, у Харківській області – 446, то в Хмельницькій області – 195, у Тернопільській області – 169, у Чернівецькій області – 130.

Проте, щоб оцінити ступінь розвитку молодіжного руху в регіонах, недостатньо враховувати лише кількість молодіжних та дитячих організацій, адже в кожній області живе неоднакова кількість дітей та молоді. Інколи ця різниця досить значна. Тому автор пропонує оцінювати стан розвитку молодіжного руху за коефіцієнтом розвитку молодіжного руху, який показує, скільки молодіжних та дитячих організацій діє на 10 тис. дітей та молоді віком від 6 до 35 років (саме в такому віці, відповідно до Закону України "Про молодіжні та дитячі організації", молоді люди можуть бути в цих організаціях). За таким коефіцієнтом, на початок 2007 р. найкраще молодіжний рух розвинувий у м. Севастополі (коефіцієнт розвитку молодіжного руху тут становить 6,84), Чернігівській (6,17), в Кіровоградській (5,85), Житомирській (5,60) областях, а найгірший – в Одеській та Вінницькій областях: тут коефіцієнт становить 2,96 бала.

Складне соціально-економічне становище країни призвело до того, що, на думку молодих людей, діяльність більшості молодіжних громадських організацій має спрямовуватися насамперед на розв'язання соціальних проблем дітей та молоді. Як свідчать результати дослідження ДІПСМ "Молодь України: травень-червень

2006 р.", таку спрямованість діяльності молодіжних об'єднань як першочергову підтримує дві п'ятих (42%) молодих людей віком від 14 до 35 років. Це більше, ніж було два роки тому – у червні 2004 р., коли так вважав кожний четвертий (25%) молодий житель сільської місцевості і майже кожний третій молодий городянин (29%).

Створенню й розширенню діяльності молодіжних та дитячих громадських організацій значною мірою сприяє сучасна державна молодіжна політика, яка реалізується в Україні.

По-перше, продовжує активно формуватися законодавча база діяльності молодіжних та дитячих громадських організацій. Прийняті Декларація "Про Загальні засади державної молодіжної політики" (1992 р.), Закони України "Про сприяння становленню та розвитку молоді в Україні" (1993 р.), "Про молодіжні та дитячі громадські організації" (1998 р.), "Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки" (2003 р.). Окрім цих базових законів, прийнято низку законодавчих актів, що регламентують порядок здійснення державної молодіжної політики в цілому, визначають напрями діяльності громадських молодіжних і дитячих організацій.

По-друге, розширюється їх співпраця з органами державної влади і, в першу чергу, з тими, до компетенції яких віднесені питання соціальної підтримки та розвитку інституту сім'ї, дітей та молоді. Останніми роками ця співпраця значно активізувалася шляхом залучення молодіжних громадських організацій до розробки національних молодіжних програм, до участі в реалізації спільних заходів, до роботи в дорадчих органах, конкурсних комісіях тощо. Так, молодіжні громадські організації взяли активну участь у розробці Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004–2008 роки. Нині вони залучені до підготовки проекту Загальнодержавної цільової соціальної програми "Молодь України" на 2009–2015 роки. Впродовж останніх років близько 100 всеукраїнських громадських молодіжних і дитячих об'єднань активно співпрацюють з Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту. Щорічно вони подають на розгляд конкурсної комісії, яка діє при Міністерстві, пропозиції щодо фінансування майже 300 їхніх програм та заходів стосовно вирішення соціальних проблем дітей та молоді, тим самим задекларувавши спроможність внести свій вклад у розв'язання цих проблем (див. табл. 7).

Таблиця 7

Динаміка подачі всеукраїнськими молодіжними та дитячими організаціями на розгляд конкурсної комісії пропозицій щодо фінансування їхніх програм та заходів стосовно вирішення соціальних проблем дітей та молоді (За даними Міністерства молоді та спорту України)

	2003	2004	2005	2006	2008
Подано програм на конкурс	233	278	329	298	317
Кількість організацій, що подали програми на конкурс	77	71	84	91	106
Кількість програм, які конкурсна комісія рекомендувала підтримати	144	168	185	164	170
Кількість організацій, програми яких конкурсна комісія рекомендувала підтримати	73	65	79	84	84

Як підсумок вищевикладеному, необхідно підкреслити, що, як свідчать матеріали соціологічних досліджень, статистичні дані, в нинішніх умовах готовність української молоді до розбудови громадянського суспільства в країні мало чим відрізняється від показників старшого покоління. Звичайно, якби це відбувалося за умов активного становлення громадянського суспільства в Україні, такий стан справ не викликав би стурбованості. Однак, зважаючи на те, що Україна, на думку більшості фахівців, нині перебуває в сумнозвісній "сірій зоні" – застійній фазі недорозвинутих демократій, це вимагає підвищення уваги до проблем участі молодого покоління українців у розбудові громадянського суспільства. Адже саме від молодих людей значною мірою залежить, як скоро в нашій країні будуть реалізовані конституційні вимоги щодо побудови в Україні суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, наскільки успішно український народ зможе інтегруватися у світову спільноту. А без становлення в країні громадянського суспільства, без активної участі у цьому процесі молоді здійснити це в нинішніх умовах практично неможливо.

Отож, державні органи, суспільство в цілому мали б звернути більше уваги на проблеми, які стосуються визначення місця та зростання ролі підростаючого покоління у розбудові громадянського суспільства в Україні, виховання молодих людей такими громадянами, які усвідомлювали б свої політичні, громадянські права та обов'язки, бачили б себе носіями суверенітету, джерелом влади, свідомими суб'єктами політичної діяльності, людьми, відповідальними за наслідки своїх дій, за майбутнє своєї країни і світової спільноти в цілому. Як сказано в Європейській хартії про участь молоді в суспільному житті на місцевому та регіональному рівні, яка була прийнята Радою Європи в 1992 р. та перезатверджена у травні 2003 р., "участь у житті суспільства та активна громадянська позиція передбачають наявність прав, засобів, простору і можливостей, а де необхідно – і підтримки, для участі в процесі прийняття рішень та впливу на цей процес, а також участі у будь-яких формах діяльності з метою побудови кращого суспільства... Участь молоді в житті суспільства не обмежується лише формуванням активних громадян та побудовою демократії в майбутньому. Для того щоб участь у житті суспільства дійсно мала сенс для молодих людей, дуже важливо, щоб вони мали можливість впливати на рішення і на ті кроки, які здійснюються, а також формувати їх не лише у більш зрілому віці, але й у молодості" [17].

1. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р "Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства" // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1035-2007-%F0>
2. Указ Президента України від 3 липня 2008 р. № 616/2008 "Про проведення у 2009 році в Україні Року молоді" // <http://www.president.gov.ua/documents/8082.html>
3. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року / І. Кресіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6(15). – С. 3–6.
4. Див.: Головенько В.А. Громадянське суспільство як важливий чинник політичних та економічних процесів в Україні / В. Головенько // Укр. соціум. – 2006. – № 5 (16). – С. 80–93; Там само. – 2006. – № 6 (17). – С. 75–91; Там само. – 2007. – № 1 (18). – С. 89–103.

5. *Бекешкіна І.* Постреволюційні зміни суспільної свідомості й нові проблеми розбудови демократії та громадянського суспільства в Україні / І. Бекешкіна // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 39–48.
6. Див.: *Мищенко М.Д.* Політичні орієнтації та електоральна поведінка молоді в умовах формування політичної системи незалежної України / М. Мищенко // Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки) : Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.). – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – С. 85–93; *Мищенко М.Д.*, Політичні орієнтації та громадська активність молоді / М. Мищенко, В. Головенько // Про становище молоді в Україні: (Щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001–2006 рр.): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України". – К. : Гопак, 2006. – С. 185–224; Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України : інформаційно-аналітичні матеріали / Кол. авторів: В.А.Головенько та О.О.Яременко (кер.) та ін. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003, – 191 с.; *Бєбик В.М.* Політична культура сучасної молоді / *В. Бєбик, М. Головатий, В. Ребкало.* – К. : "А.Л.Д.", 1996. – 112 с.
7. Молодь в Україні. Дослідження молодіжного сектору: проблеми та перспективи. – К. : Студія "uStudio Design", 2006. – 169 с.
8. "Youth takes the floor". Young Europeans' concerns and expectations as to the development of the European Union: Background note based on relevant findings from Eurobarometer data // http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/notes/back_note_en.pdf
9. Eurobarometer 64: Puplic opinion in the European Union. Fieldwork: October-November 2005. – European Commission, 2006. – 140 p.
10. Україна у цифрах. 2007 : ст. зб. – К. : Держкомстат України, 2008. – 260 с.
11. Громадські організації в Україні у 2007 році : ст. бюл. – К. : Держкомстат України, 2008. – 218 с.
12. Пріоритети розвитку громадянського суспільства України. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослід., 2008. – 188 с.
13. Громадські організації в Україні за 2006 рік : ст. бюл. – К. : Держкомстат України, 2007. – 218 с.
14. Громадські організації в Україні : ст. бюл. за 2004 рік. – К. : Держкомстат України, 2005. – 160 с.
15. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2006 роки : звіт за даними дослідження/ авт.-упоряд. : Любов Паливода, Оксана Кікоть – К. : БФ "Творчий центр "Каунтерпарт", 2006. – 168 с.
16. Про становище молоді в Україні: (Щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001–2006 рр.) : щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України". – К. : Гопак, 2006. – 360 с.
17. Council of Europe: Рекомендація 128 о пересмотренной Европейской хартии об участии молодежи в общественной жизни на местном и региональном уровне // <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=935055&Site=Congress&BackColorinter>